

TM	Г. XXXVI	Бр. 3	Стр. 1355-1369	Ниш	јул - септембар	2012.
----	----------	-------	----------------	-----	-----------------	-------

UDK 316.74 : 82 821.163.41-31.09

Pregledni rad

Primljeno: 15. 02. 2011.

Revidirana verzija: 10. 08. 2012.

Željka Manić
Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet
Departman za sociologiju
Beograd

PROMENE U POSLERATNOM BEOGRADU PREMA ROMANIMA NAŠIH PISACA

Apstrakt

Članak se bavi društvenom i ekološkom strukturom Beograda i njihovim promenama prikazanim u romanima domaćih pisaca nastalih nakon Drugog svetskog rata. Društvena struktura je shvaćena kao društvena slojevitost, a akcenat je na percepciji građanskog sloja. Pod ekološkom strukturom se podrazumevaju prirodno okruženje, tehnička sredina, gradske zone, kvartovi. Rad je zasnovan na romanima *Hodočašće Arsenija Njegovana* Borislava Pekića, *Prijatelji* Slobodana Selenića i *Lagum* Svetlane Velmar Janković.

Namera je da se pokaže da roman može biti izvor podataka od značaja za sociologiju. Jedna od kategorija ispitivanja koje se mogu razlikovati u sociologiji književnosti primenjena je u ovom članku: način na koji književnost treba da bude ili jeste odraz društva iz kog potiče.

Ključne reči: Beograd, sociologija književnosti, građanski sloj, roman, promene

CHANGES IN POST-WAR BELGRADE IN SERBIAN WRITERS' NOVELS

Abstract

This paper deals with the social and ecological structure of Belgrade and the changes depicted in the novels written by Serbian writers after the Second World War. Social structure is understood as social stratification, and the emphasis is on the perception of the middle class. Ecological structure comprises the natural surroundings, technological environment, city zones, and districts. The paper is based on the novels *Pilgrimage of Arsenije Njegovan* by Borislav Pekić, *Friends* by Slobodan Seenić and *Lagum* by Svetlana Velmar-Janković.

The intention is to show that the novel can be the source of data which are relevant to sociology. One of the research categories which can be identified in the sociology of literature is applied in this article: the manner in which literature should be or is the reflection of the society from which it originates.

Key Words: Belgrade, Sociology of Literature, Middle Class, Novel, Changes

ODNOS DRUŠTVA, GRADA I KNJIŽEVNOSTI

Neosporna je veza između društva i grada, odnosno promena globalnog društva i njima uslovljenih promena urbanog fenomena. Svaka značajnija promena u oblasti ekonomske organizacije društva, socijalne stratifikacije, tehnoloških inovacija, kulturnih obrazaca, političkog ustrojstva ucrta se u urbane matrice (Петровић, 2000, str. 410). Grad se sastoji iz većeg broja različitih struktura, a u ovom članku će pažnja biti usmerena prvenstveno na društvenu i ekološku. Najznačajnije strukture koje sociološki treba proučavati su *ekološka* struktura (prirodna i tehnička sredina, gradske zone, četvrti, itd.), *demografska* struktura (prirodno i mehaničko kretanje stanovništva, starosna, polna i druga obeležja stanovništva), *ekonomsko-profesionalna* struktura (tipovi svojine, delatnosti, zanimanja, itd.), *politička* struktura (organizaciono-politički sistem), *društvena* struktura (u užem smislu shvaćena kao društvena slojevitost), kao i strukturni elementi kulturnog razvoja i standarda koji posebno utiču na formiranje društvenih i ličnih potreba što oblikuje određeni način života (Byjовић, 1990, str. 62).

Književnost odražava društvo, isto kao i grad. Sintagmu *književnost kao izraz društva* stvorio je Luj de Bonal (Louis de Bonald) još 1796. godine. Kada su u pitanju odnosi između književnosti i društva, moguće je razlikovati tri kategorije ispitivanja: 1. socijalni položaj pisca i priroda njegovog odnosa prema publici – najočiglednija i najčešće proučavana kategorija; 2. način na koji književnost treba da bude ili jeste

odraz društva u kom nastaje – šira i neodređenija kategorija; 3. problemi socijalne funkcije književnosti i stepena poklapanja književnih sa socijalnim vrednostima – najopštija kategorija (Bot, 1990). Druga kategorija ispitivanja odnosa između društva i književnosti je od ključnog značaja za ovaj rad.

Sintagma književnost kao izraz društva je krajnje jednostavna i varljiva u svojoj jednostavnosti. S jedne strane, svako je pisanje odraz društva jer sadrži elemente socijalnog porekla, krenuvši od jezika pisca. S druge strane, književnost se ne može smatrati potpuno pouzdanim izrazom društva. Socijalno iskustvo svakog pojedinca je u mnogo čemu idiosinkratično, a ako je on uz to i pisac, to daje boju izboru i prikazivanju svake potankosti društva u njegovim delima (Bot, 1990, str. 293). Isto toliko je istinito da književnost kojoj nije cilj odražavanje socijalne stvarnosti ipak to čini. Književnost, dakle, odražava društvo, ali ga obično odražava u različitoj meri posredno i selektivno (Bot, 1990, str. 294).

Kada je odnos grada i književnosti u pitanju, postoji malo socioloških radova nastalih na osnovu proučavanja sadržine književnih dela usredsređenih na grad¹. Sociološkim proučavanjem sadržina književnih dela bavio se Anri Zalamanski (Henri Zalamanski), po njegovim rečima, pomalo zanemarivanim pravcem istraživanja. Na Univerzitetu u Bordou je 1969-1970. godine sa studentima Seminara za sociologiju književnosti proučavao tri problema: grad, kolonijalizam i bračni par. Namera je bila da se pročita što više dela i razvrstaju njihove teme. Zatim je trebalo videti kakva obaveštenja pružaju o navedenim predmetima proučavanja i uočiti kakvi zaključci proističu iz pročitanih dela. Svaki pisac daje svoj odgovor na jednu problematiku svoje epohe: proučavajući sadržinu savremenih dela, ustanovićemo kako savremeni pisci pristupaju problemima našeg vremena i kakva rešenja za njih nalaze (Заламански, 1990, str. 145).

Valja pomenuti članak u kom je autor pokušao da čita jedno književno delo kao istorijski izvor, polazeći od pretpostavke da je književno delo svojevrсно svedočanstvo svog vremena i da samim tim sadrži za istoričara vredne činjenice (Милорадовић, 1997). Izvor koji je koristio je roman *Radecki-marš* Jozefa Rota, u kojem je kroz propadanje porodice Trot prikazana propast Habsburške Monarhije i njenog sistema vrednosti. Pokazalo se da su kvalitet i količina identifikovanih istorijskih sadržaja prevazišli autorova očekivanja. One u literaturu neminovno dospevaju, jer

¹ Na temu *Društveni život Beograda između dva rata u delima naših prozai pisaca (analiza romana i pripovedaka)* odbranjen je diplomski rad 1977. godine na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, ali je nedostupan zainteresovanim čitaocima.

je svaki pisac određen okolnostima u kojima stvara i, hteo-ne hteo, proizvod je i učesnik istorijskog procesa (Милорадовић, 1997, str. 241).

Roman se retko koristi kao izvor socioloških podataka iako to jeste. Sociologija se u svojim istraživanjima ne može ograničiti na izvorne podatke koje sama stvara za specijalno naučne potrebe, nego mora koristiti i razne druge izvore podataka koji u društvu nastaju nezavisno od istraživanja (Милић 1996, str. 531).

PROŠLOST BEOGRADSKOG SOCIJALNOG PROSTORA

Radi razumevanja društvene i ekološke strukture Beograda i njihovih promena neophodno je osvrnuti se na prošlost beogradskog socijalnog prostora i društveni kontekst pre i tokom perioda obuhvaćenog romanima koji će se analizirati.

Poslednju četvrtinu 19. veka u Beogradu karakteriše buran razvitak grada sa sve izraženijom socijalnom diferencijacijom (Byjoviћ, 1990). Iako je donet Građevinski zakonik i pravilnik za grad Beograd, izgradnja stanova je bila nekontrolisana krajem 19. i početkom 20. veka. Nakon Prvog svetskog rata dolazi do stambene krize. Vlasnici predratnih stambenih objekata su rukovođeni lakom i brzom zaradom započeli sa obnovom i podizanjem najamnih zgrada. Moćni i bogati su gradili velike stanove na Terazijama, u Knez Mihailovoj, Ulici Miloša Velikog, i podizali vile na Kotež Neimaru, Senjaku, Dedinju, sa raskošnim salonima za prijem, baštama, posebnim zgradama za posluđu. Takvo stanje je presečeno početkom Drugog svetskog rata.

Pred kraj rata i početkom posleratnog perioda, do donošenja Ustava iz 1946. godine, preduzimane su različite mere koje su omogućavale promenu sistema svojinskih odnosa i razvijanje novih društveno-ekonomskih odnosa. Prvi oblik intervenisanja bilo je izricanje kazni oduzimanja imovine saradnicima okupatora, što je omogućavalo postepeno prenošenje kapitalističke svojine u ruke naroda. Uporedo je rešavano i seljačko pitanje pa je po paroli da zemlja pripada onome ko je obrađuje izvršena agrarna reforma 1945. godine, tokom koje su seljaci dobili u svojinu obradive površine nacionalizacijom oduzete prethodnim vlasnicima. I posleustavni period karakteriše nacionalizacija sredstava za proizvodnju i učvršćenje osnova novih proizvodnih odnosa.

Partijska država je bila glavni subjekt urbanizacije (Byjoviћ, 2002). Favorizovan je razvoj gradova koji su bili nosioci opštinskih i regionalnih, odnosno državnih funkcija. Društvenom svojinom raspolagala je država, kao i paradržavne institucije, bez društvene kontrole. Gradsko zemljište i privatne stambene i druge zgrade su eksproprisani, konfiskovani i nacionalizovani, četvrtina stambenog fonda, pretežno u većim gradovima, je bila u društvenoj svojini (Byjoviћ, 2002, str. 113).

Industrijalizacija je uglavnom bila zasnovana na ekstenzivnom zapošljavanju radne snage sa sela, a kao posledica se javlja ruralizacija gradova. Doseljenici sporo usvajaju urbane obrasce ponašanja što utiče na stvaranje različitih stilova života koji nove žitelje grada udaljavaju od urbaniteta. Pomanjkanju urbaniteta i deformisanoj modernizaciji u našoj sredini najviše doprinosi činjenica da je u razvoju građanstva bilo drastičnih diskontinuiteta, što je ono malobrojno i nestabilno, odnosno što ne predstavlja društveno konstituisan sloj (Вујовић, 2002, str. 113).

Plansko povezivanje beogradske konurbacije započinje izradom Generalnog urbanističkog plana 1945. godine (usvojen 1950. godine), kojim je prvi put obuhvaćeno područje Zemuna i Novog Beograda. Rekonstrukcija je tad bila zapostavljena, a grad se uglavnom razvijao na slobodnim terenima, širio se oko starog gradskog tkiva. Posleratni razvoj Beograda karakterišu dve faze. Prva je trajala do 1962. godine, a u njoj dolazi do naglog širenja periferije uglavnom ubrzanom legalnom, polulegalnom i ilegalnom stambenom izgradnjom, veoma često sa podstandardnom komunalnom i stambenom opremom. Drugu fazu je karakterisala masovna stambena izgradnja novih naselja na slobodnim terenima. Ona je omogućena većom ekonomskom razvijenošću zemlje, kao i povećanjem investicionih ulaganja u stambene fondove.

Društvene nejednakosti su se veoma jako ispoljavale na stambenom pitanju. Raspodela stanova u posleratnom periodu menjala se u zavisnosti od promena stambene politike. Vršena je centralna državna raspodela stanova, koju su obavljali razni posrednici i samoupravni oblici, a istovremeno je prisutna i raspodela društvenih stanova, koju vrše preduzeća koja su finansirala stanogradnju. Takođe je postojalo tržište stanova u društvenom vlasništvu, odnosno zamena stanarskog prava, kao i tržište stanova u privatnom vlasništvu. Stanovi su bili veoma skupi, a stanarine niske pa je interesovanje bilo najveće za dobijanje stanarskog prava. Radnici su bili vlasnici kuća u znatno većem broju od pripadnika viših društvenih slojeva, što znači da su stanove pretežno dobijali oni koji su mogli da ih kupe.

Pečujlić je proučavajući strukturalne promene u Jugoslaviji nakon Drugog svetskog rata ustanovio da su postojala tri perioda (revolucionarni, restauracije klasnih obeležja i samoupravljanja), koje prate adekvatni načini stratifikovanja. U svim fazama razvoja prepoznatljive su osnovne skupine socioprofesionalne strukture: birokratija (u prvom periodu naziva se rukovodeći kadar), srednji slojevi, radnička klasa i seljaštvo (Мркшић, 1987, str. 78). Srednji slojevi predstavljaju veoma široku grupaciju između upravljača i radnika (tehnička inteligencija, rutinsko i više činovništvo). Politička i ekonomska moć građanskog sloja je slomljena. Nizom političko-pravnih mera ukinut je kao klasa i sveden na položaj socijalnih ostataka (Печујлић, 1963, str. 6). Deo se, u situaciji

u kojoj je udeo stručnjaka u ukupnom stanovništvu bio oskudan, integrisao u postojeći sistem na osnovu svog obrazovanja i stručnosti.

ROMANI I ROMANOPISCI

Članak je zasnovan na analizi tri romana: *Hodočašće Arsenija Njegovana* Borislava Pekića, *Prijatelji* Slobodana Selenića i *Lagum* Svetlane Velmar Janković. Romani su odabrani na osnovu dva kriterijuma, pre svega na osnovu relevantnosti njihove tematike za predmet rada, ali i na osnovu njihove književne relevantnosti.

Romani *Hodočašće Arsenija Njegovana*, *Prijatelji* i *Lagum* nastali su u periodu nakon Drugog svetskog rata. Socijalistički društveni poredak je na književni razvoj uticao više no raniji društveni sistemi jer je književnost podvedena pod ideološku kontrolu. Samim tim je književni razvoj nakon 1945. godine u primetnoj meri zavisio od političko-ideoloških promena.

Posle Drugog svetskog rata najobimniji je bio razvoj proze, posebno romana (Деретић, 1990). U književnom životu prvih posleratnih godina dominiraju pisci levičarske orijentacije, koji su se bavili patriotskim, socijalnim i revolucionarnim temama, kao i obnovom i izgradnjom. Nakon sukoba sa Informbiroom 1948. godine odustaje se od nametanja stilske uniformnosti u književnosti, a inovacije se najpre javljaju kod pesnika. Iako u početku sporije, proza se menjala paralelno sa poezijom.

Građanski sloj je nakon Drugog svetskog rata smatran neprikladnom temom za književnu obradu (Палавестра, 1999). I u romanima nastalim nakon Prvog svetskog rata je prisutna izvesna odbojnost prema građanskom sloju i gradu, koju su izražavali ne samo pisci poreklom iz ruralnih već i pisci iz urbanih sredina.

Tek krajem šezdesetih godina 20. veka grad je izjednačen sa selom u tematskom smislu. Tako je počela prava urbanizacija srpskog ratnog romana, koji je u samo središte svojih interesovanja ugradio sudar dva oprečna i nepomirljiva modela kulture: sistem građanskog i komunističkog sveta, liberalnog i totalitarnog duha, individualnog i kolektivnog prava, kritičkog razuma i autoritarne moći (Палавестра, 1999, str. 40).

Borislav Pekić (1930-1992) je romanom *Hodočašće Arsenija Njegovana* (1970) probudio ozbiljna očekivanja i to ne toliko prikazom Beograda u ratnom i posleratnom periodu već govorenjem o pasivnom otporu građanskog sloja i njegovom povlačenju. Osećajući da se u biološkom i moralnom statusu građanskog Beograda dešavaju čudne promene, Pekić je započeo ispitivanje neprijatnog saznanja da je „građanski stalež napala plesan“ (Палавестра, 1999, стр. 42). *Hodočašće Arsenija Njegovana* je priča o kućevlasniku i posedničkoj strasti smeštena u okvir tri centralna događaja koji obrazuju istorijski niz: susret sa

crvenoarmejcima 1919. godine u Voronježu, susret sa demonstrantima 27. marta 1941. i suočavanje sa studentskim demonstracijama 1968. godine u Beogradu.

Romani Slobodana Selenića (1933-1995) su isključivo posvećeni urbanoj kulturi pa je to slučaj i sa romanom *Prijatelji* (1980). To je priča o vezi između jednog sofisticiranog građanina Beograda, Vladana Hadžislavkovića, i jednog albanskog seljaka, pridošlice u gradu, Istrefa Verija (Норис, 2002, str. 95). Istref se obreo u Beogradu da bi se pleme sačuvalo od rasplamsale krvne osvete, a Vladan ga je 1945. godine zaštitnički primio u svoju kuću. Njihovo prijateljstvo je prošlo kroz više faza da bi se okončalo usled nepomirljivosti dva sveta kojima su pripadali.

Svetlana Velmar Janković (1933) je u romanu *Lagum* (1990) prikazala tragediju građanskog sveta opisujući život Milice Pavlović. Roman ima formu fiktivne autobiografije i prati godine pre Drugog svetskog rata u životu jedne beogradske porodice srednje klase, njihov doživljaj rata i njihovu sudbinu posle komunističkog preuzimanja vlasti (Норис, 2002, str. 175). Za Velmar Janković lagum je mesto tame. Lagum je turska reč i označava mračan podzemni hodnik, tunel bez svetlosti (Велмар Јанковић, 1992, str. 5).

Prikazi sva tri romana bi morali biti znatno opširniji zbog njihove sadržajnosti, ali to prevazilazi okvire ovog rada pa je detaljnije upoznavanje sa sadržajem romana prepušteno čitaocima članka.

Sociološko čitanje romana

Pojedini pokazatelji nedvosmisleno ukazuju na građanski status porodice Njegovan. Poput uglednih beogradskih dama i Katarina je, Arsenijeva supruga, odredila dan za salonske posete. Od dolaska Jevrema Obrenovića 1832. godine za upravnika varoši Beograd viđeniji ljudi su u svojim domovima počeli da priređuju primanja po ugledu na pariske salone u 18. veku. Institucija salona je u Srbiju preneti iz srednje Evrope, koja je tada s velikom strašću oponašala francuski kulturni model (Чолак-Антић, 1994, str. 65). O ugledu samog Arsenija svedoči poziv za održavanje predavanja povodom jubileja Kola srpskih sestara u okviru serijala predavanja o raznim oblicima ispoljavanja urbanog života. Posedovao je biblioteku od 627 knjiga iz oblasti graditeljstva. Od knjiga su mu samo kuće bile dragocenije, a imao ih je 36.

Arsenije je bio kućevlasnik nastanjen na Kosančićevom vencu, koji se pod izgovorom ugroženog zdravlja povukao u intimu svoga doma uplašen promenama u spoljnom svetu. Prvi traumatični događaj bio je susret sa crvenoarmejcima 1919. godine u Voronježu tokom građanskog rata kada je, između ostalog, posmatrao kako batinaju dobrostojeće ljude na ulici. Nakon toga je usledio Arsenijev susret sa demonstrantima 27. marta 1941. godine u Beogradu.

„Zahtijevamo da se ukine vlast kapitala nad ljudskim radom, da se izvrši agrarna reforma i zemlja na korišćenje preda onima koji je obrađuju, zahtijevamo da se podržave, u društveni posjed da pređu fabrike, železnice i rudnici“ (Пекић, 2002, str. 135).

Arsenije je ne shvatajući prirodu protesta održao govor nakon kog je proglašen za imperijalističkog provokatora i pretučen.

„Pa smo danas, dame moje i gospodo, ponovo primorani da se pitamo – hoćemo li dopustiti da posednička klasa, ta so društva, izgubi svoju reproduktivnu snagu? – i da opet smelo odgovorimo – nećemo, nikada nećemo na tu infamiju pristati!“ (Пекић, 2002, str. 141).

Za Arsenija je privatna svojina bila neprikosnovenjena. Privatno vlasništvo, posed, kao jedna od najstarijih svetinja građanskog društva, u ličnosti Arsenija Njegovana se filozofski i psihološki istančanom gradacijom prevodi sa trivijalnog i vulgarnog nivoa materijalnog bogatstva, u oblast estetizovanog kulta posedništva (Корићанац, 2004, str. 58).

Dan oslobođenja Beograda, 20. oktobar 1944. godine, za Arsenija je predstavljao dan kada počinje obnova pravnog poretka i sigurnosti. Odlučio je da sačeka neko vreme da se stvari vrata na svoje mesto. Nakon ponovnog izlaska suočio se sa društvenom stvarnošću zasnovanom na njemu nepoznatim principima, kao i sa studentskim demonstracijama 1968. godine. S obzirom na svoje dvadesetsedmogodišnje dobrovoljno zatočeništvo nije skoro ništa znao o promenama nakon rata, njihovom karakteru i pravcu. Umro je ne znajući da je njegova sudbina poput sudbine drugih pripadnika građanskog sloja u novoizgrađenom socijalističkom društvu, odnosno da su sve njegove kuće eksproprisane, osim kuće u kojoj je stanovao, a neke od njih davno uklonjene.

Sa još neposrednijim primerom oduzimanja imovine susrećemo se u *Lagumu*. Milica Pavlović je bila potomak ugledne porodice. Obrazovanje je sticala delimično u Parizu, postala je profesor književnosti i govorila tri strana jezika. Bila je članica Upravnog odbora Udruženja prijatelja umetnosti *Cvijeta Zuzorić*, koje je imalo veoma važnu ulogu u društvenom životu Beograda. Ovo društvo uspelo je da za dve decenije (1922-1941), koliko je postojalo, formira beogradsku umetničku publiku i njen ukus po visokim estetskim kriterijumima, da približi evropsku umetnost u ekspanziji beogradskom čoveku, kao i da afirmiše jugoslovensko slikarstvo, književnost i muziku na tragu tadašnjeg shvatanja jugoslovenstva kao integrativnog procesa (Вучетић Младеновић, 1997, str. 217).

Miličin suprug, Dušan Pavlović, takođe je stekao obrazovanje u inostranstvu. Bio je likovni kritičar, profesor univerziteta, savetnik o pitanjima umetnosti, najviše likovne, na dvoru Aleksandra Karađorđevića. O statusu porodice Pavlović svedoči i opis uređenja

njihovog životnog prostora, kao i društvenog života. Najpre su živeli u velikom i udobnom stanu na Vračaru, a zatim u modernom stanu na Dorćolu. Drugovali su sa Savom Šumanovićem i mnogim uglednim građanima Beograda toga vremena.

Dušan Pavlović je 1944. godine lišen slobode kao izdajnik jer je bio savetnik u vladi Milana Nedića. Skoro sva imovina im je oduzeta i živeli su u oskudici nakon rata jer porodica narodnog neprijatelja nije imala pravo na pomoć. Zbog toga njegova supruga nije mogla ni da nađe posao, bar ne javno. „Gde god da sam se pojavila, prepoznavali su me kao *gospođu*, što će reći kao pripadnika poražene građanske klase osuđene na propast“ (Велмар Јанковић, 1992, str. 204).

Vladanu Hadžislavkoviću, glavnom liku romana *Prijatelji*, po okončanju Drugog svetskog rata oduzet je mir u kući useljavanjem novih stanara. Vladanova porodica odigrala je važnu ulogu u srpskoj istoriji, postali su ugledni građani Beograda i na kraju usvojili sve zapadnjačke navike sa kojima je grad dolazio u kontakt (Норис, 2002, str. 96). Bio je oksfordski student istorije, ali je napustio studije zbog početka Drugog svetskog rata. Postao je stručnjak za Engleski građanski rat, bavio se izučavanjem Kromvela. Živeo je u Milićevom zdanju, bogato opremljenoj porodičnoj kući na Kosančićevom vencu. Radio je za *British Council*, što je još više doprinelo izazivanju podozrenja okoline.

Gradske vlasti su mu 1944. godine eksproprisale polovinu kuće. Deo koji je zadržao za sebe, a u koji je kasnije uselio Istrefa, bio je odabran tako da je sačuvao nezavisnost u odnosu na ostatak kuće, ali to nije značilo da neće biti uznemiravan. U drugi deo kuće se najpre uselio zastavnik Puniša Mirčetić sa porodicom iz Previša kod Šavnika, a zatim su počeli da pristizu i njihovi rođaci na privremeni boravak, koji je umeo da se oduži, zatim i drugi stanari.

Tokom vremena su se odnosi između Hadžislavkovića i Mirčetića pogoršavali jer Vladan nije želeo prijateljstvo žitelja drugog dela kuće, a zatim su prerasli u otvoreno neprijateljstvo nakon što je odbio da primi tanjir kuvane sušene ovčetine. Vladanu je najviše smetalo to što stanovnici kuće u dvorištu drže razne životinje, kolju ih, deru, a utrobu ostavljaju u dvorištu pa je razvlače psi i mačke. Vladan je protestovao, a Mirčetić s poletom uzvraćao: „De smrdi, reakcija buržajska, deca ti smrdjela“ (Селенић, 2000, str. 224). Vladanu je smetalo i to što su napravili ognjište na parketu u sred kuće, pucali kad se vesele, gradili poljske toalete po dvorištu, a na kraju mu je izuzetno zasmetalo građenje i naseljavanje svinjca u dvorištu što je bila poslednja kap koja ga je motivisala da svinje sabljom iskasapi. Pod pritiskom je izrazio protest na sebi potpuno nedoličan način.

Valja ponoviti da je industrijalizacija u posleratnoj Jugoslaviji uglavnom bila zasnovana na zapošljavanju nekvalifikovane i polukvalifikovane radne snage sa sela. Kao posledica masovnog do-

seljavanja seoskog stanovništva u grad, koje sporo prihvata gradske obrasce življenja, dolazi do ruralizacije. To utiče na formiranje različitih stilova života, podkultura, „novokomponovane“ masovne kulture koja nove građane udaljava od urbaniteta u smislu plemenitog gradskog ponašanja obrazovanih ljudi čija je osnovna vrлина tolerancija (Вујовић, 1990, str. 42). Selenić je na slikovit način u ponašanju Hadžislavkovićevih suseda prikazao šta znači ruralizacija Beograda.

Već smo naveli da su se društvene nejednakosti u SFRJ jako ispoljavale na stambenom pitanju. Selenić vremenski određuje kada je Dedinje postalo elitno naselje. Nakon Drugog svetskog rata je Vladanov deda Dimitrije protivno tadašnjoj modi podigao kuću na Dedinju.

„Tek deceniju ili dve kasnije Dedinje će postati prestižni stambeni revir, ali kada se moj deda odlučio za kupovinu tog zemljišta, njegova dva spretnija brata, Stojan i Velizar, ovakvu odluku moradoše detinjarijom smatrati“ (Селенић, 2000, str. 92).

Selenićeva vremenska procena atraktivnosti Dedinja se ne poklapa sa istorijskim podacima. Raskošne vile je elita podizala na Dedinju u periodu pre Drugog svetskog rata, zatim je ovakvo stanje presečeno ratom i nastavljeno nakon istog.

Kroz priču o karakterima Dimitrijeve braće ogleda se posleratno teritorijalno širenje Beograda. Jedan je bio predsednik beogradske centrale Narodne banke, a drugi je radio u *Slaviji eksport-importu A. D.*, pa su udruženi vršili razne mahinacije.

„Njih dvojica su, naravno, znali i gde će i kad će i koju će zemlju uzimati, te tako, na primer, jedan, Velizar, na vreme pokupova budzašto ledine koje počinjahu iza poslednjih palilulskih kuća kod Botaničke bašte pa se protezahu sve do Jevrejskog groblja, a baš tu, kao slučajno, samo nekoliko godina kasnije, izniknu moderno naselje arhitekta Svetozara Jovanovića, takozvana Profesorska kolonija, u čijoj je gradnji onaj drugi, Stojan, obilno učestvovao koristeći hipotekarne kredite dobivene, naravno, ne po pravdi već po starom turskom uzusu ja tebi iz moje, a ti meni iz tvoje banke“ (Селенић, 2000, str. 93).

Zapravo je stambena oskudica najbolji indikator lošeg posleratnog standarda prikazanog kroz roman *Prijatelji*. U jednom trenutku bilo je 25 stanara u Milićevom zdanju, ne računajući Rome u podrumu čiji broj nije bio poznat.

„Vladan je, naravno, u zajednici na Kosančićevom vencu zauzima sasvim naročito i odvojeno mesto, tako neobično i protivrečno da ni neko, od Istrefa mnogo vičniji raščlanjivanju odnosa među ljudima, ne bi bio kadar pravim rečima opisati osećanja bučnog, užurbanog, oduševljenog, revolucionarnog kolektiva prema toj svetoj kravi prošlosti, nerazumljivom sustanaru, razvlašćenom suverenu, hodajućem dokazu o njihovoj pobedi, čudno bezazlenom i bezopasnom, blesavom klasnom neprijatelju“ (Селенић, 2000, str. 306).

Romani ukazuju i na stilove gradnje u Beogradu. Već na prvoj stranici romana *Lagum* kroz opis zgrade u kojoj su živeli Pavlovići upoznajemo se sa stilom kojim su građene zgrade neposredno pre Drugog svetskog rata. Spolja bezlična kao i sve zgrade toga tipa iz vremena kada je i u beogradskoj arhitekturi počeo da se ceni funkcionalizam, namerno lišena svih ukrasa, sa polukružnim lođama na uglu i uskim staklenim balkonima prema Gospodar Jevremovoj, ova je zgrada otkrivala svoju udobnost čim bi se, iz Dositejeve, ušlo u mali mermerni hol (Велмар Јанковић, 1992, str. 11).

Hodočašće Arsenija Njegovana iznedrava sliku o posleratnoj gradnji, pre svega o nicanju Novog Beograda. Svakog popodneva je Arsenije sa prozora durbinima pratio podizanje ovog dela grada na drugoj obali Save. Smatrao je posleratnu arhitekturu termitskom. Zgrade koje je on kupovao ili zidaio bile su mnogo lepše od ovih košnica. Povrh svega, a to mi je i najteže padalo, behu savršeno bezlične, na bezizraznim fasadama nije bilo ničeg što bi ih obeležavalo, telesno izdvajalo, duševno razlikovalo (Пекић, 2002, str. 36). Uprkos tome, one su bile izvanredno efikasne, efikasnije od najamnica Arsenijevih, što i jeste drevna suština kućevlasništva. U njima nije bilo holova, verandi, tremova, izlišnih odaja rasipničkih dimenzija već samo onoga što je za goli život potrebno. Kolektivizam gradnje i zajedništvo života u Novom naselju svemu je davalo pečat anonimnosti, istosti u formi i sadržini, što je narušavalo uzvišen njegovanski osećaj za individualnost lepote i sklada građevina (Корићанац, 2004, str. 62).

Naizgled je ovaj roman fikcija o kućevlasniku Njegovanu, ali se u njemu krije svojevrsna istorija beogradske arhitekture, kako u međuratnom periodu, tako i nakon Drugog svetskog rata. Pojedine arhitekthe koje su projektovale Arsenijeve kuće, kao i Emilijan Josimović, su dokumentarne ličnosti romana, dakle osobe koje su zaista dale neizbrisiv neimarski doprinos Beogradu. Emilijan Josimović (1823-1897) je bio prvi srpski urbanista. Izvršio je geodetsko snimanje starog dela grada u Šancu i napravio prvi plan regulacije za centralni deo grada. Konstantin Jovanović (1849-1923) je projektovao zgradu Zadužbine Nikole Spasića (Knez Mihailova 33), zgradu Narodne banke (Kralja Petra 12), dve kuće Anastasa Jovanovića (Kosovska 25 i 30), zgradu Koste Milenkovića (Zmaj Jovina 9) itd. Milan Kapetanović (1859-1934) je projektovao porodičnu kuću Jevrema Grujića (Žorža Klemensoa 17, danas Svetogorska). U romanu se spominju još i arhitekthe Andra Stevanović (1859-1929), Milan Antonić (1868-1929), Nikola Nestorović (1868-1957) i Danilo Vladislavljević (1871-1923).

Promene naziva ulica su takođe indikator promene društvene klime. Arsenije Njegovan je bio iznenađen videvši da se Kosmajaska ulica dvadeset sedam godina nakon njegovog poslednjeg izlaska zove Ulica Maršala Birjuzova. Nije znao ko je ta osoba, ali je smatrao nedoličnim to

što opština od žitelja ulice nije tražila saglasnost u vezi sa ovom promenom. Milica Pavlović se u romanu *Lagum* dotiče preimenovanja Ulice Maršala Pilsudskog u Tadeuša Košćuška. Tako je uspomena na jednog Poljaka, zaslužnog u jednom vremenu, bila zamenjena uspomenom na drugog, zaslužnog u drugom vremenu, ali mi nikada nije bilo jasno, pošto su obojica stekla najveće zasluge štiteći Poljsku od ruskih osvajača, zašto je ova zamena izvršena na ovaj način, koračanjem natraške u istoriju (Велмар- Јанковић, 1992, str. 60)?

ZAKLJUČAK

Lefevr definiše grad kao otisak društva u prostoru (Basan, Kofman, Žoa, 2005), a De Bonal književnost kao izraz društva. Dakle, i urbani fenomen i književna dela su determinisana društvom. O odnosu književnosti i društva je dosta pisano, iako se sociologija književnosti može i dalje smatrati nerazvijenom. Sociološka interpretacija književnosti – kako one uzvišene, tako i one namenjene masama – je područje kojem nauka o društvu do sada nije poklanjala posebnu pažnju (Левентал, 1990, str. 275). Jedna od tri kategorije ispitivanja koje se mogu razlikovati u sociologiji književnosti primenjena je u ovom radu: način na koji književnost jeste ili treba da bude odraz društva iz kog izrasta. Svako je pisanje odraz društva jer sadrži mnogo elemenata koji su socijalnog porekla. Nekakav odraz socijalne stvarnosti je uvek tu, samo ga treba naći... (Вот, 1990, str. 296).

Neosporno je da se sociologija ne može osloniti samo na podatke koje stvara za svoje potrebe već mora koristiti i razne druge podatke koji nastaju u društvu. Namera je bila da se u ovom radu pokaže da roman može biti posmatran ne samo kao književno delo već i kao baza podataka od značaja za sociologiju i to u ovom slučaju kao izvor podataka o Beogradu i promenama u njemu. Grad kao tema istorijskih, filozofsko-socioloških i umetničkih istraživanja, zadobija svoj odraz i u književnosti (Korićanac, 2004, str. 10). Ono što se svakako nameće kao problem je neodređenost sa kojom se susreće istraživač na ovom polju zbog nedovoljne izgrađenosti sociologije književnosti.

Arsenije Njegovan, Vladan Hadžislavković i Milica Pavlović, kao i većina drugih likova obrađenih romana su imaginarni likovi što ne znači da su romani lišeni istorijskog sadržaja. Svako pisanje je svojevrsno svedočanstvo određenog vremena i ovi likovi su ipak obitali u realnim istorijskim okolnostima u kojima su živeli njihovi tvorci. Ne možemo svaki podatak iz romana smatrati pouzdanim izrazom društva određenog doba. Arsenije Njegovan, na primer, govori jezikom arhaičnim za razdoblje u kom živi. Pouzdanost podataka iz romana možemo proveriti poređenjem sa drugim već postojećim podacima. Ne možemo prihvatiti Seleničev prikaz Dedinja kao lokacije koja privlači pažnju elite tek u periodu nakon Drugog svetskog rata jer postojeća saznanja sociologije grada

ukazuju na raniji vremenski period. S druge strane, možemo imati puno poverenje u sposobnosti arhitekata koji su projektovali Arsenijeve kuće, jer je Pečić zapravo kroz taj segment romana dao pregled značajnih beogradskih arhitekata u drugoj polovini 19. i prvoj polovini 20. veka. S manje ili više istorijskih pojedinosti, Beograd je često bivao dekor s prepoznatljivim obrisima čije su se prazne površine popunjavale opisima i pripovedanjem, dramskim zapletima ili patriotskim stihovima (Корићанац, 2004, str. 11).

Nesumnjivo se pažljivim čitanjem romana *Hodočašće Arsenija Njegovana, Prijatelji i Lagum* stiču saznanja o različitim strukturama koje čine grad i njihovim promenama i to na specifičan način, sa detaljima koji prikazuju duh jednog vremena. Zadatak sociologije književnosti sastoji se u tome da imaginarne likove lepe književnosti dovede u vezu sa specifičnom istorijskom situacijom iz koje potiču i na taj način književnu hermeneutiku učini delom sociologije znanja (Левентал, 1990, str. 278).

LITERATURA

- Басан, М., Кофман, В., Жоа, Д. (2005). *Десет теза за социолошку теорију урбане динамике*. У С. Вујовић и М. Петровић (Ур.), *Урбана социологија* (стр. 229–238). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Велмар Јанковић, С. (1992). *Лагум*. Београд: БИГЗ.
- Вот, Ј. (1990). Књижевност и друштво. У С. Петровић (Ур.), *Социологија књижевности* (стр. 288–298). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Вујовић, С. (1990). *Људи и градови*. Будва и Београд: Медитеран и Филозофски факултет у Београду.
- Вујовић, С. (2002). Урбана свакодневница деведесетих година. У С. Болчић (Ур.), *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих* (стр. 109–134). Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Вучетић-Младеновић, Р. (1997). Балови удружења пријатеља уметности *Цвијета Зузорић*. *Годишњак за друштвену историју* 4 (2–3), 217–224.
- Деретић, Ј. (1990). *Кратка историја српске књижевности*. Београд: БИГЗ.
- Заламански, А. (1990). Проучавање садржина – главна етапа социологије савремене књижевности. У С. Петровић (Ур.) *Социологија књижевности* (стр. 142–150). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Корићанац, Т. (2004). *Историјски и утварни ликови Београда: Београд у романима Борислава Пекића Златно руно и Ходочашће Арсенија Негована*. Београд: Музеј града Београда.
- Левентал, Ј. (1990). Књижевност и друштво. У С. Петровић (Ур.), *Социологија књижевности* (стр. 275–287). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Милић, В. (1996). *Социолошки метод*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Милорадовић, Г. (1997). Историјско у роману *Радецки-Марш* Јозефа Рота. *Годишњак за друштвену историју* 4 (2–3), 242–266.
- Мркшић, Д. (1987). *Средњи слојеви у Југославији*. Београд: Истраживачко-издавачки центар ССО Србије.

- Норис, Д. Е. (2002). *Балкански мит: питања идентитета и модерности*. Београд: Геопоетика.
- Палавестра, П. (1999). Грађански свет у српском ратном роману. У М. Матицки (Ур.), *Српски роман и рат* (стр. 37–45). Деспотовач: Народна библиотека „Ресавска школа“.
- Пекић, Б. (2002). *Ходочашће Арсенија Његована*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Петровић, М. (2000). Градови у транзицији: искуство развијених земаља у последњим деценијама 20. века. *Социологија* 42 (3), 409–36.
- Печујлић, М. (1963). *Промене у социјалној структури Југославије*. Београд: Вишока школа политичких наука.
- Селенић, С. (2000). *Пријатељи*. Београд: Просвета.
- Чолак-Антић, Т. (1994). Књижевно-уметнички салони у Београду 1830-1940. *Годишњак за друштвену историју* 1 (1), 57–66.

Željka Manić, University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Department of Sociology, Belgrade

CHANGES IN POST-WAR BELGRADE IN SERBIAN WRITERS' NOVELS

Summary

This paper deals with the social and ecological structure of Belgrade and the changes depicted in the novels written by Serbian writers after the Second World War. Social structure is understood as social stratification, and the emphasis is on the perception of the middle class. Ecological structure comprises the natural surroundings, technological environment, city zones, and districts.

It is argued that there is an undeniable connection between the society and the city, i.e. that global changes cause changes of the urban phenomenon. Literature is also a reflection of society, but it can not be considered as its completely reliable expression. The reliability of the data from novels can be checked by comparing them to other available data. When it comes to the relationship of the city and literature, there are few papers in sociology based on studying the contents of literary works which focus on the city.

In order to understand the social and ecological structure of Belgrade and its changes, it is necessary to look at the history of Belgrade's social space and social context before and during the period covered by the novels that are analyzed. The last quarter of the 19th century in Belgrade was characterized by a turbulent development of the city, with a more pronounced social differentiation. After World War I, the housing crisis emerged. Owners of pre-war dwellings, driven by quick and easy profits, began restoring and raising buildings for lease. This situation lasted until the beginning of World War II. Towards the end of the war and during the postwar period, various measures were undertaken that allowed a change in the system of property relations and the development of new socio-economic relations. Social property was disposed by the state and para-state institutions, with no social control.

The post-war development of Belgrade was characterized by two phases. During the first one, that lasted until 1962, there was a sudden expansion of the city outskirts through accelerated legal, semi-legal and illegal housing construction, often

with substandard housing and utility equipment. The second phase was characterized by substantial housing construction in new settlements raised in uninhabited areas. Social inequalities had been very obvious in the housing issue, but the distribution of housing in the postwar period changed with a shift in the housing policy.

The paper is based on the novels *Pilgrimage of Arsenije Njegovan* by Borislav Pekić, *Friends* by Slobodan Selenić and *Lagum* by Svetlana Velmar-Janković. These novels were selected on the basis of two criteria, primarily based on the relevance of their topic to the subject of the paper, but also on the basis of their literary relevance. *Pilgrimage of Arsenije Njegovan* is the story of a homeowner, and tells about the passion for possession, the passive resistance of the middle class, and its withdrawal. *Friends* describe the relationship between Vladan Hadžislavković, a Belgrade citizen, and Istref Veri, a newcomer in the city. *Lagum* presents the tragedy of the middle-class citizens, describing the life of Milica Pavlović.

Sociology can not rely only on the information it creates for its own needs, but must use a variety of other data that arise in the society. The intention in this paper is to show that a novel can be seen not only as a literary work but also as a database relevant to sociology – in this case as a source of information about Belgrade and changes in it. One of the research categories which can be identified in the sociology of literature is applied in this article: the manner in which literature should be or is the reflection of the society from which it originates.